УДК 82.0: 82-84

Оксана ПУХОНСЬКА (Київ)

БІЛІ ПЛЯМИ ПАМ'ЯТІ НА ТЕМНОМУ ТЛІ ІСТОРІЇ (ЗА РОМАНОМ «ДІМ ДЛЯ ДОМА» ВІКТОРІЇ АМЕЛІНОЇ)

Анотація. У запропонованій статті порушено проблему ревіталізації пам'яті минулого, яке було витіснене на культурні маргінеси радянською ідеологією. На прикладі однойменного роману Вікторії Амеліної, авторка дослідження вдається до ревізії тих гуманістичних цінностей, які визначають специфіку індивідуальної та національної ідентичності: родинних традицій, пам'яті роду, етнічної групи, міста.
Важливою темою, що визначає меморіастичний характер сучасної національної культури є травматичний досвід, якого українці зазнали у вирі тоталітарної дійсності ХХ століття. Авторка «Дому для Дома» порушує ті концептуальні засади пам'яті минулого, які логічно вписуються у річище сучасних соціогуманітарних досліджень пострадянської культури. Ідеться про особливості сучасного культурного переосмислення травматичних подій того часу (нацистської та радянської окупації, війни, Голодомору, Голокосту, так званої інтернаціоналізації) та їх поколіннєвої рецепції.
Ключові слова*:* література, пам'ять, травма, досвід, культурна амнезія.

В українській культурі останніх років пам'ять із категорії психологічної інтенсивно трансформується в явище суспільне, засвідчуючи активне прагнення суспільства віднайти власне підґрунтя та утвердити стійку ідентичність. Ян Ассман свого часу зазначив, що культурна пам'ять, як колективне знання про минуле, є запорукою усвідомлення групою власної єдності [3, с. 129]. Утвердження радянської псевдоідентичності в колективній свідомості значної частини українського соціуму призвело до його ментального розколу. Особливо гострою була реакція на будь-які спроби реконструкції української пам'яті, невигідної тоталітарній ідеології колишнього режиму. Індиферентність, почасти й ворожість, адептів радянської ментальності до ревіталізації національної ідентичності стала засадничим деконструкційним чинником у виникненні соціального, політичного, а нещодавно і воєнного конфліктів на території України.

Дослідження посттоталітарної пам'яті останнім часом досить потужно активізувалося в сучасній гуманітаристиці, зокрема й у літературознавстві. Про це свідчать як окремі монографічні праці О. Кісь, Г. Грінченко, А. Киридон, Т. Гундорової, Я. Поліщука, так і численні статті І. Старовойт, І. Захарчук та ін.

Написання пропонованої наукової розвідки має за мету висвітлення ще одного аспекту реконструкції втраченої пам'яті в художньому тексті останніх років. Важливо це, з огляду на запит сучасної української культури на посттоталітарний літературний продукт, який репрезентує нову, свіжу рецепцію і минулого, і сьогодення.

Вікторія Амеліна у романі «Дім для Дома» пробує подолати стереотипну візію Львова – як ментального центру українського націоналізму, так званого «бандерштату». Разом із тим саме в регіональному просторі, на тлі його етнічних особливостей романістка ілюструє перехрещення різних посттоталітарних пам'ятей та пропонує шлях їх культурного співуживання. Авторка зображує місто як простір полікуртурного досвіду, який виходить далеко поза власне географічні межі Львова. Цей простір зосереджує в собі і модифіковану тоталітаризмом пам'ять репресованих, виселених із географічної території України її мешканців, і піддану амнезії пам'ять Голодомору, яка у львівський контекст привнесена як дискурсивна історія, а також як спогади «приїжджих», і витіснену пам'ять австрійського, польського, єврейського Львова. Разом з тим письменниця вдається до художнього викриття прорахунків конструювання пострадянської пам'яті 1990-х.

Персонажі роману Амеліної мають здебільшого символічне значення. Такий ключ прочитання тексту пояснює також те, що оповідачем історії родини, як і наратором досвіду минулого авторка обирає собаку – Дома (Домініка). Йдеться в цьому випадку не лише про вербальну (мисленнєву) ревіталізацію втраченої/забутої пам'яті, маємо справу із чуттєвою рецепцією пам'яті родини Ціликів, роду, регіону, нації. Через запахи міста й околиць, собака ідентифікує травми його минулого, в якому знаходить «пульсуючі точки та цілі плями болю» [1, с. 61], де кожна стара кам'яниця пропахла «кров'ю» і «надією» катів і жертв, яких тепер важко розрізнити, а у дачних ділянках залягають кістки тих, кому не вдалось розминутися з руйнівною силою тоталітарних окупацій. З цього погляду, символічною є і назва твору, в якій концепт дому передбачає віднайдення й уситуювання втраченої пам'яті в сучасних реаліях.

У романі прочитуємо кількарівневе декодування пережитого досвіду, який цілком логічно вписується в інтерпретаційну мапу як регіональної (західноукраїнської), так і загальнонаціональної свідомості. Авторка апелює до *хронологічної, подієвої* та *поколіннєвої* візії минулого.

«Дім для Дома» не виходить за хронологічні межі ХХ сторіччя. Це ще раз доводить те, що актуальна література активно ангажується у процес переосмислення історії часу, котрий радикально підважив уяв-

лення людства про життя, мир, державу тощо. Більше того, літературні тексти останніх років укотре підтверджують факт, що підвалини деконструкції гуманістичних цінностей світової цивілізації, закладені у минулому столітті, визначають її функціонування сьогодні. Історія лише частково трансформувалася у пам'яттєвий дискурс, а відтак досі не стала проговореним досвідом, з якого можна б було зробити структурні висновки. Відтак Вікторія Амеліна пробує по-своєму подолати індиферентність героїв роману щодо їх власного минулого, показавши через них важливість функціонування значеннєвої пам'яті в суспільстві, яке досі долає бар'єри на шляху до пострадянської самотрансформації.

Час – це метафоричний персонаж роману, який, попри свої динамічні властивості, набуває у творі статичного виміру. Він непорушний до того моменту, поки витіснена, невигідна і травматична пам'ять минулого, не повернеться у дискурсивну практику сучасності. А тому, календар на стіні у квартирі Ціликів, попри те, що надворі 1993-й, висить із 1989-го. Саме цей рік був роком остаточного розвалу СРСР: руйнування Берлінського муру, польська Солідарність, Румунська революція, Оксамитова революція в Чехословаччині та ін. У 1990-ті час справді завмирає. Герої роману активно поринають в актуальний нурт виживання під час фінансової кризи, на тлі якої особливо гострою бачиться криза культурних, духовних і моральних цінностей.

Знаковою у цьому випадку видається проблема переписування чи радше «адаптації» посттоталітарної історії до вимог актуального часу. Ольга, донька Івана та Лілії Ціликів, – учитель історії. Опинившись у ситуації, коли десятиліттями нав'язувана інтерпретація минулого виявилась фальшивою і неактуальною, тисячі символічних *ольг ціликів* опиняються перед викликом нової інтерпретації. І, якщо історія, як знання, у той час мала можливість самозміни через відкриття архівних документів, залучення свідчень очевидців, то спровокована конфронтацією самосвідомості пам'ять постає перед викликом самовизначення. Героїня роману переживає кризу ідентичності, чи не вперше задаючись питаннями: «хто вона?», «звідки?». Історія її роду настільки заплутана і фрагментарна, що жінка почувається на роздоріжжі самовизначення, коли звичне досі «мой адрес не дом и не улица, мой адрес…» [1, с. 116] більше не працює. Один із важливих викликів посттоталітарного часу полягає у відкиданні досі пріоритетної концепції інтернаціоналізму. Нового смислу набуває, висловлена свого часу Джералдом Когеном теза, за якою «немає іншого способу бути людиною, окрім як належати до якогось роду» [4, с. 229]. Ольга розуміє, що «річ не втім, які книжки вона тепер прочитає – картина світу в її голові не зможе отак взяти і перевернутися» [1, с. 117]. Її знання про минуле сконфронтовані пам'яттю простору, в якому заново доводиться вживатися. Вона так само легко, як і раніше російською і польською мовами, «вперше прийматиме іспити українською» [1, с. 105], що свідчить про багатошаровість культурного, мовного і передусім колоніального палімпсесту краю і цілої країни. Особливо незручною стає ситуація деконструкції власної системи цінностей, коли «батькові погони» і сестрин «малиновий галстук» – атрибути родинної гордості – раптом набувають протилежного значення у світлі історій учнів, у яких «один дід – у Сибіру, інший у Казахстані» [1, с. 213] на засланні. Такого роду пам'ять у контексті власної родини авторка інтерпретує як «вирваний спогад», котрий «не болить».

На думку Роберта Скідельського, єдине майбутнє, яке можуть собі уявити історики – це минуле [6, с. 163-164]. У цьому не лише їхня «схильність до песимізму», а й формула зміни історичної опції щодо минулого у 1990-х, коли воно виявилось абсолютно сфальшованим. А тому пам'ять, як досвід його травм і прорахунків стає фундаментальним чинником також у творенні нової парадигми історії. Для Ольги Цілик такий виклик видається непосильним, через що вона зрікається вчительської праці.

Метафорою самого часу і його таємниць у романі є антикварна крамниця, з якої, за відчуттями Дома, «віє найдивнішою в світі сумішшю – ніби хтось покришив час, як салат» [1, с. 61]. Це місце – де символічно сконцентрувались залишки втраченої у вирі XX століття полікультурної пам'яті австрійського, польського, єврейського і радянського минулого Львова. Однак найпромовистішим символом часу видається стара скриня у квартирі Ціликів, як таємничий артефакт пам'яті. Вона – чи не єдиний свідок давньої історії помешкання, історії вулиці, міста, регіону. Цей символ криє в собі як невимовлену пам'ять, що зникла разом із колишніми мешканцями, так і необхідність її присутності в сучасному контексті історії. Інфантильне, здавалось би, переконання дівчинки і собаки в тому, що «треба лишень знайти ключ, і одного прекрасного дня скриня відчиниться – й ось тоді львівські вулиці набудуть правильних запахів, кольорів і форм, і виведуть врешті загублених мешканців цього міста до світла, і розірвані сліди поєднаються в одну велику історію» [1, с. 203] є водночас алюзією прагнення пострадянської культури до відновлення тяглості фрагментованої тоталітаризмом пам'яті. Попри, на перший погляд, дистанційовану від місця пам'ять родини Ціликів, їхнє минуле невід'ємне від контексту сучасних трансформацій дійсності. За переконанням Ерика Клюітенберґа, об'єкти і предмети, що належать до культурної спадщини певного суспільства не можуть бути «ізольованими тілами в деконтекстуальному гіперпросторі», їхня неминуча поєднаність засвідчує безперервність, яка виходить за рамки обмеження індивіда у часі (історії), і просторі (оточенні) [5, с. 3]. А тому пам'ять минулого, не зважаючи на її незауважальність героями роману, не може бути просто зігнорованою. Саме вона є притягальною для незрячої дівчинки Марусі, сліпота якої визначає чи не найбільшу присутність чут-

тєвої пам'яті помешкання, дому, родини, міста. У своїх уявленнях про місто, як і про світ, дівчинка не обмежує себе. Вона бачить внутрішнім зором те, на що здатна людська уява в незаплямованому зовнішніми обставинами, вияві. Таємниця скрині – як і таємниця роду для Марусі найвагоміший орієнтир життя. Це свого роду символ цілого покоління, яке почувається незрячим в посттоталітарному світі, повному таємниць і недомовок. Ця скриня може виявитися для нього і скринею Пандори і ключем до розгадки тих загадок минулого, які конче необхідні для самоідентифікації у світі під знаком усіх можливих ПОСТ-.

Художній простір пам'яті, запропонований авторкою у романі, сконцентрований у львівській квартирі на вулиці Лепкого, яка також заховує сліди радянської квазіпам'яті, оскільки мешканці міста досі асоціюють її за назвою контроверсійного радянського письменника Ярослава Галана. Так, В. Амеліна не оминає увагою тоталітарної методики топонімізації місць, що формувало своєрідний радянський палімпсест, маючи за ціль створення «вигідної» історії. Родина Ціликів, що замешкує цю квартиру із 1970-х років також привносить свою історію в контекст регіону, міста, вулиці, будинку, квартири. На прикладі трьох поколінь, авторка ілюструє процес гібридизації ідентичної пам'яті українців, яка після розпаду Радянського Союзу трансформується у травму, що вражає практично кожне покоління.

Полковник у відставці Іван Цілик, родом із Харківщини, зробивши непогану військову кар'єру, саме тепер переживає глибоку кризу самосвідомості. Пережитий в дитинстві голод, попри десятилітні спроби витіснити цей травматичний досвід, переслідує його перманентним нагадуванням позірності тих ідеалів, на яких герой формувався все своє життя. Його дружина – Ліля, або просто «Ба», як її називали рідні – по-своєму відображає тип особи травмованої минулим, котре вона також під тиском обставин свідомо дистанціювала від себе. ЇЇ батьки свого часу були евакуйовані в Азейбарджан, дорогою до якого, «згубились» усі сліди родинної пам'яті. У контекст цієї історії авторка штрихкодом уписує деталі, що досить промовисто викривають радянську стратегію контролю і репресій (вірменський погром у Баку 1990-го, наслідком чого стало введення в місто радянських військ, а згодом і розпал Карабаського воєнного конфлікту). Велика Ба – репрезентант індивіда без ідентичності. ЇЇ національність «остаточно зникла десь в потязі Москва – Львів, яким її мати Ніна тікала востаннє від чужого погрому» [1, с. 78]. Дім, традиції, родина, рід – те, що є засадничим у формуванні власне людської ідентичності, в плині радянського трибу життя втратило і зміст, і значення.

На противагу цьому персонажеві, авторка «Дому для Дома» творить образ пані Віри – автентичної мешканки Львова, в мікросвіті, оточенні, манерах якої відображає стереотипну для регіону ментальність. На відміну від приїжджих Ціликів, пані Віра мешкає у квартирі зі своєю історією, регулярно ходить на богослужіння у Собор святого Юра. Її чоловіка назвали наче б то на честь митрополита Шептицького, а сина – на честь святого Юрія. І все тут, здавалось би, цілком уписується в традиційні львівські сюжети, однак Вікторія Амеліна, піднімаючи завісу локальної автентики, показує, що навіть стійку до колонізації західноукраїнську ментальність не оминули виклики тоталітаризму. У прагненні зберегти власний простір, пані Вірі свого часу довелося пожертвувати власною гідністю. Руйнівна сила XX сторіччя стерла з пам'яті жінки чимало спогадів, у тому числі й про долю власних батьків. Орієнтиром, що не дав би загубитися у вирі того століття був для жінки дім, де вона народилася, а тому і обман, і доноси на сусідів, і підкуп чиновників цілком виправдовувала стратегічна мета – повернути собі свій дім. Ця сторінка біографії жінки, як і те, що син, насправді, названий на честь радянського космонавта Юрія Гагаріна, була свідомо замовчаною. Натомість пріоритетною стала та пам'ять, яка цілком вписувалася в культурний ландшафт регіону після розпаду СРСР.

Сестри Цілики – уже згадана вище Ольга і Тамара – репрезентанти покоління, яке сформувалося на засадах псевдоцінностей радянської держави. Обидві розлучені й виховують доньок. Однак, на відміну від Ольги, яка свідома своєї квазіідентичності, Тамара легко пристосовується в умовах перехідного часу. Будучи за паспортом росіянкою, героїня все ж не переймається питаннями національної чи етнічної приналежності. Вона – промовистий приклад *homo sovieticus*, для якого національність має виключно формальний статус, а пам'ять обмежується типовими комунікативними спогадами, що не виходять поза межі сімейного дискурсу. Наявність такого типу індивіда є однією зі знакових причин відсутності стратегічної політики молодої незалежної держави щодо утвердження власної самобутності. Ідентичність нації, як і кожного її репрезентанта зосібна в цьому випадку вкрай необхідний визначник. Саме ідентичність Е. Клюітенберґ визначає як «приналежність» до чогось. Ця її властивість, за дослідником, є незамінною для того, аби будь-яка соціальна структура була функціональною, аби виникла певна соціальна єдність [5, с. 2]. Тамара – метонімічний символ, який значною мірою пояснює перехідну ситуацію 1990-х. Роман Шпорлюк зауважує, що «пострадянська Україна була не цілком новим утворенням, яке виникло на основі релігійної, етнічної чи культурної спільноти, а державою, яка претендує на роль законної спадкоємиці Української Радянської Соціалістичної республіки» [2, с. 526]. Не знайшовши себе у Львові, Тамара виїздить до Іспанії, де, попри статус заробітчанки, бачить можливість реалізації своїх матеріальних цілей. Жінка не переймається ані минулим, ні майбутнім. Для неї життя триває *тут і тепер*. А тому їй відносно

легко вдається пережити втечу доньки та фінансову й культурну кризу 1990-х.

Символічними у цьому випадку є імена дочок сестер Ціликів. Точніше – спільне Марія, озвучене у різні способи. Дочка Ольги – Маруся. Дівчинка виразно тяжіє до духовних цінностей – родини: тяжко переживає розлуку з батьком, який, залишивши їх, виїхав до Америки, плекає таємні сподівання його повернення, чи переїзду до нього, захоплюється рецептами та кулінарними шедеврами бабці-львів'янки (пані Віри), сподівається врешті відкрити таємницю старої скрині, яка для неї має магічне значення. Маша – донька Тамари – живе у світі значно інших цінностей. ЇЇ еталон красивого життя неодмінно пов'язаний зі спогадами про Німеччину (ГДР), де вони мешкали із батьком військовим, який, до речі, також їх покинув. Вона постійно прагне вирватися із тісного і чужого світу Львова, а тому згодом втікає у Петербург, який неодмінно асоціює із «майже столицею» (звичайно, Москвою), звідки через кілька років повертається у Донецьк. Схід України їй ментально ближчий, з очевидних причин. Дівчина не переймається актуальними проблемами часу. Це типовий представник покоління номадів, для яких поняття «дому» не має конкретної прив'язаності. ЇЇ пам'ять – це мікс радянського військового побуту (особливістю є те, що уявлення про цей побут у дівчини пов'язані із простором за географічними межами СРСР) з численними переїздами, втратами, прагненнями і невдачами.

Зрушення часу в родині Ціликів, як і у всьому місті та цілій країні відбувається вже на початку 2000-х. Таким чином авторка роману вкотре увиразнює хронологічний злам культурного і психологічного застою, коли поволі все стає на свої місця і календар у львівській квартирі на Лепкого врешті відображає актуальні дати. Однак Вікторія Амеліна не оминає тих глобальних травматичних подій, які почасти активізують процес посттоталітарної трансформації пам'яті. У контекст родинної історії авторка вписує і теракт в Америці 2001-го, і Скнилівську трагедію 2002-го, і Помаранчеву революцію 2004. Ці різні за масштабами та причинами події змінюють не лише людство чи країну, вони у різний спосіб змінюють долі персонажів роману, сприяють возз'єднанню Ціликів навколо спільної цінності – родини, а значить – дому, який, за висновком Домініка – «наш, доки він в нас» [1, с. 381]. Їхній дім – це та пам'ять минулого, яку кожному вдалося у різний спосіб повернути й переосмислити заново в умовах нового часу і, що найважливіше – примиритися з нею.

Підводячи підсумок, варто сказати, що роман Вікторії Амеліної «Дім для Дома» – це ще одна частинка мозаїки пам'яті, яка відкриває сучасному читачеві важливі аспекти того минулого, яке довший час видавалось незручним для національної культури. Конфронтація різних візій тоталітарного досвіду у контексті львівського простору вказує на те, що навіть та пам'ять, яка на сьогодні, здавалось би, значною мірою удоступнена, ще криє в собі чимало білих плям на темному тлі історії. А тому першочерговим завданням сучасного літературного тексту є не лише шукати відповіді, а й ставити влучні запитання там, де їх помітно бракує.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Амеліна В. Дім для Дома / Вікторія Амеліна. – Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. – 84 с.
2. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща ; перекл. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука, Я. Стріхи, Дз. Матіяш, Х. Чушак / Роман Шпорлюк. – Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. – 552 с.
3. Assman J., Czaplicka J. Collective Memory and Cultural Identity / J. Assman, J. Czaplicka // New German Critique. – No. 65: Cultural History/Cultural Studies. – Spring – Summer, 1995. – P. 125-133.
4. Cohen G. A. Reconsidering Historical Materialism / Gerald A. Cohen // NOMOS. – Vol. 26. – 1983. – P. 227-251.
5. Kluitenberg E. The Politics of Cultural Memory [Електронний ресурс] / Eric Kluitenberg. – Режим доступу : http://www.aughty.org/pdf/politics_cultural_memory.pdf
6. Skidelsky R. The Road from Serfdom: The economic and Political Consequences of the End of Communism. – New York : Penguin, 1997.

Oksana Pukhonska

White spots of memory on a dark backgroung of history (after the novel home for dom of Victoria Amelina)

Summary.In suggested article we can find the revision of the memory of the past that was suppressed from the cultural discourse by the Soviet ideology. After the novel*Home for Dom* of Victoria Amelina, the author of the research tries to revise these humanistic values, which determine the specific of individual and national identity. Among them: family traditions, memory of the genus, of ethnic group, of the city.

An important theme that determines memorial character of the national culture is traumatic experience of the totalitarian reality of the XXth century. V. Amelina violates those conceptual foundations of the memory of the past, which occupy a significant place in contemporary researching of the post-Soviet culture. The author of the article pays a special attention to peculiarities of the process of rethinking of traumatic events of that time, such as Nazi and Soviet occupation, the war, Holodomor, Holocaust, so-called internationalization, and theirs generational reception

Key words*:* literature, memory, trauma, experience, cultural amnesia.

Одержано 15.03.2018 р.

© Пухонська О., 2018